

ДИСКУСІЇ

Ілля ГЕРАСІМОВ

Rusticus natio?

Небагато понять дорівнюватимуть «нації» за своєю багато-значністю та заплутаністю інтерпретацій. «Селянство» — одне з них (поряд з «імперією», «демократією» чи «модерністю»). А об'єднання «селянства» і «нації» в одній моделі загрожує майже нездоланими труднощами.

Насамперед проблему становить звичне змішування категорій аналізу і практики: нам видається, що ми з досвіду знаємо, що таке «нація» (а тим більше «селянство»!). Тож ми будуємо наші розважання на підвалині того апіорного знання, звертаючись до певних історичних прецедентів. Якщо методологічну хибність подібної підміни у випадку націй і націоналізму наочно продемонстрував Роджерс Брубейкер¹, то щодо селянства завдання епістемологічної деконструкції залишається надалі актуальною. Справді, кожен з нас з легкістю може собі уявити «селянина» будь-якої епохи — утім, неможливо формалізувати це уявлення соціологічно чи історично, у рамках певної єдиної універсальної пояснювальної моделі.

Звернімося до історичного контексту зародження перших національних рухів (або хоча б національних дискурсів) на території Російської імперії. Скоріше за все, йдеться про середину XIX століття, з поступовим наростанням інтенсивності та диференційованості національних рухів упритул до революції 1917 року. Як показав Міхаїл Долбілов, саме тоді формується сучасне поняття «селянства»². Суспільні

- 1 Поп.: *Brubaker R. Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism // The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism / Ed. by J. Hall. Cambridge, UK, 1998. P. 272–306.* Російський переклад: *Брубейкер Р. Мифы и заблуждения в изучении национализма // Ab Imperio. 2000. № 1. С. 151–166; № 2. С. 247–268.*
- 2 *Dolbilov M. The Emancipation Reform of 1861 in Russia and the Nationalism of the Imperial Bureaucracy // The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia / Ed. by T. Hayashi. Sapporo, 2003. P. 205–235.*

дебати та відомчі й юридичні консультації, що супроводжували підготовку скасування кріпосного права 1861 року, призвели до того, що попередню складну номенклатуру землеробського населення імперії, раніше описуваного в категоріях станових привілеїв та зобов'язань, заступила собою єдина юридична й соціально-економічна категорія «селяни». Урядові чиновники, народницькі публіцисти, учені економісти і правознавці почали оперувати цією новою категорією, розробляючи та привносячи в її зміст нові тропи і конотації. Утім, соціальна реальність надалі суперечила новій юридичній схемі та дискурсивним проєкціям: у містах центральної Росії більша частина офіційного «міського» стану міщан займалася землеробством, орендуючи муніципальні землі, а щоразу потужніший потік мігрантів, які опановували в містах винятково несільськогосподарські види діяльності, складався з селян. Типовим прикладом пережитків старого «доселянського» сільського суспільства можуть слугувати «Самарські панки»: представники однієї з численних дореформених станових груп кшталту дворянства, що якимось чином спромоглися зберегти частину давніх привілеїв. «Типові селяни» за побутом, культурою і заняттям, вони мали право брати участь у губернських дворянських виборах. За свідченням знаного юриста, Якова Львовича Тейтеля,

...некоторые из них были неграмотны, но носили древние, родовитые фамилии: Шаховские, Черкасские, Трубецкие, Ромодановские и т. д. ... Жаждавшие пробраться в предводители дворянства... ко дню дворянских выборов посылали за ними лошадей, приводили их в Самару, наряжали во взятые напрокат фраки, в которых они торжественно являлись в дворянское собрание, голосовали за кого велели, угощались; а потом... с них снимали фраки... отослав «панков» домой³.

Ця картина, радше екзотична для центральної Росії початку ХХ століття, геть не настільки незвична для українських земель, а тим більше для Західного краю: просуваючися зі сходу на захід, частка дрібного шляхетського чи колишнього шляхетського населення помітно зростає. Феномен козацтва, що категорично відмовлялося визнавати свою структурну подібність до селянства, є лишень найвідомішим прикладом незавершеності «оселянювання» села. «Селянство» (як нова станова категорія і дискурсивний феномен) мало витіснити пам'ять про складну природу землеробського населення, але успішність цього процесу на практиці ще не означає, що перед нами самодостатня аналітична категорія. У понятті «селянство» немає нічого самоочевидного: як підкреслюють учасники палких селянознавчих суперечок, селянство може розглядатись як клас, стан, економічна спеціалізація чи спосіб

3 Тейтель Я. Л. Из моей жизни: За сорок лет. Париж, 1925. С. 76, 77.

життя — і немає жодного нормативного визначення, що надається для кожної епохи, регіону чи етноконфесійної групи. Поза конкретним дослідницьким завданням й історичним контекстом поняття «селянство» виявиться так само порожнім (всеохопним і водночас обмеженим безліччю поодиноких винятків), як і «імперія».

Реконструюючи формування сучасної категорії «селянства» в ході підготовки і проведення реформи 1861 року, Міхаїл Долбілов відзначив первинний зв'язок дискурсу про селянство і націоналізм. Новий продукт соціальної інженерії «імперії-садівника» (*gardening empire*, якщо перефразувати відому формулу Зигмунта Баумана) свідомо конструювався як основа національного тіла, що протистоїть партикуляризмові дворянства, а трохи згодом — польському сепаратизмові⁴. Утім, варто вельми обережно досліджувати цей зв'язок селянства і нації. У книжці, що задала нову високу планку аграрної історії Російської імперії, Девід Мун не тільки розглядає «російське селянство» як чітко виокремлену соціальну групу зі зрозумілими рисами і кордонами, а й намагається вирахувати її питому вагу порівняно зі «слов'янськими народами (українцями, білорусами і поляками) та фінськими, тюркськими і балтійськими народами»⁵. Цілковито здаючи собі справу з того, наскільки це тяжке завдання, Мун виокремлює низку критеріїв «російськості», але не може пояснити, чому *православні* «українські селяни» відрізнялися від російських селян більше, ніж так само «російські» старообрядці; чому індивідуалістично налаштовані селяни російської Півночі і Сибіру були ближчі *общинникам* Центральної Росії, ніж українським хліборобам; чому проживання «*у кордонах колишнього Московського царства*»⁶ не перетворило на «росіян» численні тюркські та фіно-угорські народи Поволжя. Зрозуміло, що загальноприйнята карта соціальних і національних спільностей не збігається з реальними лініями демаркації та силовими полями тяжіння.

Якщо семантична пустка поняття «селянство» змушує згадати сакраментальну загадку Капелюшника: «що спільного між круком і письмовим столом?» (між башкирським і латвійським, сибірським і туркестанським землевласником?), то семантична перевантаженість «нації» провокує нескінченні спроби деконструкції (у дусі допиту Аліси Блакитною Гусінню). Нормативні теорії нації внутрішньо несуперечливі і з більшими підставами, ніж поширені в селянознавстві концепції, претендують на універсальність. Питання полягає у тому, якій з них віддати перевагу? Про яку націю думали російські реформатори 1860-х років; що розуміли під нацією народники і соціалісти початку ХХ століття, які зверталися до селян, від Миколи Левитського до Симона Петлюри?

4 *Dolbilov M.* Op. cit. P. 223–229.

5 *Moon D.* *The Russian Peasantry: The World the Peasants Made.* London, 1999. P. 16.

6 *Ibid.* P. 18.

На відміну від теоретиків націоналізму, для істориків важить не стільки питання «що таке нація?», скільки — «заради чого ми послуговуємося категорією нації?». Від відповіді на нього залежить і вибір робочої моделі нації. Одна річ, якщо поставлено завдання підтвердити політичну легітимність режиму, право на виняткове володіння територією, переваги певної мови чи конфесії — для цього добирають певні моделі (причому не обов'язково тільки примордіялістські). Коли ж нас цікавить не обґрунтування наявного чи минулого ладу і не ілюстрація тієї чи іншої теорії прикладами з історії, а спроба зрозуміти специфіку спільності, що аналізується, то підхід до проблеми нації зміниться на діаметрально протилежний. Замість того щоб добирати факти під певну теорію, ми «прочитаємо» в них соціальні практики, що можуть відповідати різним моделям нації — по чергово чи одночасно. У цьому випадку «нація» для нас виявиться спільною рамкою соціальної поведінки певного типу — власне, «категорією аналізу». Її можна визначити як простір горизонтальної солідарності соціальної дії: люди визнають себе членами спільноти собі рівних, пов'язаних між собою, причому це членство забезпечується і підтверджується певним типом нормативної дії. Це спільне рамкове визначення нічого не говорить про те, наскільки давньою є та чи інша «нація», яка територія їй належить або які етнічні групи до неї входять. Проте воно дає змогу відстежувати динаміку формування нового типу спільності й оцінювати її характер: коли членство в нації забезпечується активним володінням культурою і мовою, коли — участю в політичному житті, коли — активною дискримінацією (з убивством включно) тих, кого визнали «іншим». Можна заперечити, що, описуючи націю лише як «одну з» форм спільності, ми затираємо різницю між «нацією» і, наприклад, клубом філателістів. Так воно і є: від інших типів спільності «нація» (як аналітична категорія) відрізняється тільки тим, що колективною метою її членів є контроль над поліцією. У решті справ активний філателіст нічим не відрізняється від національного активіста: він сприймає себе «громадянином» спільноти обраних, які поділяють його інтерес до марок, і актуальними соціальними кордонами для нього є не місто, не країна, а контури віртуального простору колекціонерів з найрозмаїтіших місць, що збирають марки Монгол Шуудан або серію «тварини Африки».

З такої точки зору важко сказати, що означає «російський селянин» чи «український селянин», але напрочуд зручно вивчати спроби формування цих спільностей політичними активістами, інтелектуалами і спеціалістами-аграрниками. Так само стає очевидним, що умовою виникнення «нації» є не конкретні інститути (капіталізм, призовна армія, загальна шкільна освіта чи урбанізація), а широка циркуляція суспільних дискурсів і можливість доступу до них для потенційних членів нації. Чи може селянин стати членом нації? Може. Для цього у нього (і в неї) має бути розвинуте абстрактне соціальне мислення: треба,

аби селянин уявляв себе частиною широкої соціальної мережі, кожного члена якої він ніколи особисто не зустрине («уявлювана спільнота» Бенедикта Андерсона). Треба, аби цей селянин постійно перебував у курсі життя нації і не стояв осторонь основних подій у житті спільноти (наше рамкове визначення нації передбачає, що участь у ній реалізується через взаємодію та співучасть, або те, що Ренан назвав «щоденним плебісцитом»). Треба, щоб селянин мав можливість особисто і систематично підтверджувати свою присутність у спільноті горизонтальної солідарності соціальної дії: брав участь у боротьбі за тверезість, проти неписьменности, «куркулів», «ворогів народу», «євреїв», купував облігації внутрішньої позики чи ішов добровольцем на війну. Немає жодних принципових перепон виконанню всіх цих умов — хоч зрозуміло, що в різні періоди і в різних історичних умовах їхня реалізація вимагає певних структурних передумов. Утім, неважливо, наприклад, буде це саме «друкований капіталізм» чи «радіо-соціалізм» — головне, аби селянин увесь час перебував у курсі життя своєї нації.

Але чи може селянство стати основою нації? Це питання значно важче. Передусім через уже згадану принципову невизначеність категорії «селянство». Але уявімо собі, що йдеться про дрібних землеробів, які мешкають у сільській місцевості і займаються здебільшого сільським господарством. Аби ця категорія зберегла хоч якийсь практичний сенс, пропоную оминати питання власности на землю, розмірів господарства, демографічні патерни, наявність найманих робітників і ступінь товарности виробництва. У принципі, «селянство» і є варіантом нації у нашому загальному визначенні — якщо її окремі члени усвідомлюватимуть свою спільність саме як «селян», у них є уявлення про спільні інтереси, цілі, вони поділяють певний «міт походження» та особливу картину світу, мають можливість регулярно обмінюватися інформацією та думками — і прагнуть відмежувати свій «селянський світ» від чужинців. При переліку цих умов на думку негайно спадають «селянські революції» у різних країнах світу (включно з масовими рухами часів громадянської війни на уламках царської Росії). Зрозуміло, що для мобілізації селянства саме як «селянства» важить фактор зовнішньої загрози, причому такої, що чітко конструює свого ворога саме як «селян» (чи це поміщицька контрреволюція, чи революційна диктатура пролетаріату). Брак зовнішньої рамки (загрози чи позитивного стимулу з боку масштабної соціальної інженерії) робить власне «селянську» солідарність менш вагомою, ніж регіональні, економічні чи культурні солідарності. У кожному разі про це свідчить історія нашого регіону.

Зрозуміло, що традиція, яка йде щонайменше від Мірослава Гроха, розуміє під «селянською нацією» щось інше. Вона передбачає, що в суспільствах з «неповною соціальною структурою» (наприклад, у чеському, яке позбулося власної дворянської еліти у ранньомодерний час) селянство стає головною рушійною силою націєтворення. Саме тому кажуть

про виникнення особливої «селянської нації». Попри поширеність цієї теорії, власне історичних досліджень того, як саме створювалися селянські нації (за моделлю *Peasants into Frenchmen* Юджена Вебера), написано геть небагато, тому важко обґрунтовано обговорювати реальність «селянської нації».

Одним із рідкісних досліджень у цьому напрямку, ще й стосовно історії Східної Європи, є монографія Кілі Стаутер-Голстед про генезу селянської національної самосвідомості у пізньогабсбурзькій Галичині⁷. Авторка визнає принципову гетерогенність «селянства», як і те, що цю категорію витворили інтелігенція, поміщики та держава після скасування кріпосного права 1848 року⁸. Але фактично в її книжці «селянство» фігурує як єдина і гомогенна група. Так само на початку книжки авторка згадує, що тільки 46 % населення провінцій Галичина і Лодомерія було польськомовним (щоправда, не вказано, в якому саме часі), 42 % — україномовним і 10 % становили євреї⁹. У результаті книжка, присвячена багатонаціональному регіонові, чомусь зосереджується винятково на процесі польського націєтворення. Для обґрунтування можливості виникнення польської «селянської нації» Стаутер-Голстед намагається довести, що польські селяни ще в XIX столітті з успіхом сформували громадянське суспільство, яке стало основою для «суспільних дебатів, [досягнення] компромісу і формування широкого консенсусу». Як і має бути, у цього громадянського суспільства був власний локус — шинок (який, звісно, відповідає «салонам» буржуазного громадянського суспільства в моделі Юргена Габермаса)¹⁰. Цей сміливий методологічний крок знадобився авторці для того, щоб утекти від проблеми пошуку масового історичного джерела, яке би достатньою мірою репрезентативно відбивало позицію селян (якщо існує розвинуте громадянське суспільство, то й кілька суперечливих свідчень можна назвати характерними для всіх його членів). Такого джерела в авторки немає, і, попри визначні здібності польських землеробів до публічного дискурсу, їхнє ставлення до навколишнього суспільства реконструюється на підставі... народних пісень, без жодного спеціального фольклористичного аналізу та обговорення принципів відбору. З них авторка дізнається, як польські селяни розмежовували своїх і чужих, що до українців вони ставилися з презирством, білорусів вважали язичниками і чарівниками тощо¹¹. Крім того, для реконструкції цього селянського «громадянського суспільства» залучено матеріали двох газет (*Wisła* і *Lud*) та низку публі-

7 *Stauter-Halsted K. The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914. Ithaca — New York, 2001.*

8 *Ibid.* P. 9–10, 36, розділи 5–7 мали бути присвячені описові цього процесу дискурсивного конструювання.

9 *Ibid.* P. 11.

10 *Ibid.* P. 5.

11 *Ibid.* P. 54.

кацій кінця XIX століття, чию позицію авторка просто інтеріоризує, без найменшої спроби критичного аналізу джерел¹². Тобто Стаутер-Голстед береться за історію галицької «селянської нації», наперед знаючи, що це має бути саме польська нація (причому «польська» у сенсі кінця XX століття, після десятиріч етнічних чисток і маніпуляцій масовою культурою). У формуванні цієї «нації» велику роль відіграла шляхта і представники інтелігенції, але в її основі лежало «селянське громадянське суспільство» — м'яко кажучи, вельми проблематичний аналітичний конструкт. У поєднанні зі скромною джерельною базою цей методологічний волюнтаризм компрометує ті важливі спостереження про процес дискурсивного створення «польського» і «селянства», що містяться в книжці.

Приклад книжки Стаутер-Голстед промовистий у сенсі труднощів, з якими стикається дослідник «селянської нації» як реальної «речі». Це і очевидна неадекватність моделей, розроблених для письмового суспільства, інтегрованого за допомогою масових дискурсів, і проблема пошуку репрезентативних масових джерел, що відображають позицію самих «селян». Це не означає, що «селянської нації» не може бути — і, тим більше, що аналітичну модель нації не можна застосувати до землеробського населення для пояснення колективних соціальних дій та проявів солідарної реакції у сфері моралі чи політики. Усе, що ми знаємо про «селянство» від Джеймса Скота і Теодора Шаніна, Александра Чаянова і Ерика Вулфа, свідчить про те, що члени цієї соціальної групи (чи груп) здатні раціонально оцінювати соціальну реальність і ухвалювати логічні рішення, виявляти громадську солідарність та брати участь у колективних діях, зокрема символічних. Проблема тільки в тому, що це інакша раціональність та інакший спосіб «опрацювання даних». Замість того аби силувати утиснути «селянство» до рамок моделі буржуазної публічної сфери, громадянського суспільства та механізму виробництва і циркуляції дискурсів, дослідникам варто замислитися про те, як саме селяни взаємодіють одне з одним, не послуговуючися при цьому посередництвом газет, політичних партій та складних дискурсивних конструкцій. Ця особливість селян не є унікальною проблемою саме «селянознавства», ті самі проблеми стоять перед дослідниками міських плебейських верств, з робітниками включно. Просто на селі підтримувати внутрішньогрупові зв'язки важче, ніж у місті, і писемних джерел про землеробів збереглося менше. Чи вважати на цій підставі завдання і методи селянознавства унікальними — вирішувати читачам.

І наприкінці кілька слів про те, як я уявляю собі перспективи вивчення «зв'язку між «національним» і «селянським» і ролі «селянського

12 Так, без жодних коментарів у книжці повторюються антисемітські чутки з: *Davidowa J. Kółka rolnicze w Galicyi*. Warszawa, 1890. Див.: *Stauter-Halsted K. The Nation in the Village*. P. 139.

компонента в історії ХХ століття». Для економії місця та максимальної конкретності моїх розважань я обмежуся кількома прикладами, що, на мою думку, показують, як можна скерувати наукову дискусію у нове річище.

За умов антиукраїнської репресивної політики імперських властей, 1898 року архетиповий текст українського національного відродження, «Кобзар» Тараса Шевченка продавався в селах Катеринославської губернії у кількості 60 примірників на місяць. Сучасні історики гадають, що це свідчить про зростання інтересу до українського слова на селі¹³. За тих самих політичних умов, до лібералізації 1905 року, популярна брошура «Розмови про сільське господарство» (Одеса, 1902) розійшлася накладом у півмільйона примірників...¹⁴ Навіть вирвані з загального контексту, ці цифри дають підстави для двох припущень: селяни тяглися до українського слова, вони були цілком відкриті на національно-просвітницьку пропаганду. Утім, з широкого діапазону комунікацій з елітною культурою модерного суспільства (що характеризується переважанням писемного слова, національного мислення, наукового світогляду) селяни обирали ті «регістри» чи канали комунікації, що безпосередньо відповідали їхнім потребам. Парадоксальним чином, якщо ми визнаємо наявність у селян власної суб'єктності і раціональності, нам доведеться визнати, що їхній інтерес приєднатися до «нації» (як простору горизонтальної солідарності соціальної дії) перебував в іншій площині, ніж очікують теоретики «селянської нації».

У своєму власному дослідженні я припустив, що на початку ХХ століття у Російській імперії відбувалася важлива соціальна трансформація: формування «нової економічної людини» у селі, власне «селянина» як раціонального суб'єкта сільськогосподарського виробництва¹⁵. Несподівано для багатьох учасників цього процесу, суто технократичне завдання раціоналізації виробництва спричинилося до масштабних соціальних наслідків: «нові селяни» виявились інтегрованими до простору освіченого суспільства і самі творили спільноту горизонтальної солідарності (тобто нації). Важливим прикладом є щоразу щільніша мережа кооперативних структур, яка не тільки заявляла про свою особливу суб'єктність, обговорюючи міру допущення «інтелігенції» до керівництва кооперативним рухом, а й випрацьовувала власне бачення етнокультурних та економічних меж, особливо в українських землях. Але в якому сенсі ця українська національна спільність була «українською»?

13 Див.: Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. — 1921 р.): Історичні нариси. Київ, 2003. С. 52.

14 Там само.

15 Gerasimov I. Modernism and Public Reform in Late Imperial Russia: Rural Professionals and Self-Organization, 1905 — 1930. Houndmills, 2009.

У прекрасному дослідженні, присвяченому проблемі взаємозв'язку кооперативного і національного рухів в українських землях, Александр Ділон переказує замітку з українського видання, яка в іронічному ключі описує зустріч російського сільськогосподарського спеціаліста з мешканцями села Лихівка Катеринославської губернії влітку 1911 року:

Он говорил искренне, но его выступлению недоставало простоты. Иногда он употреблял выражения вроде «земля имеет такую-то характерную особенность, или другую», когда было бы лучше сказать «эта земля хорошая, а эта не такая хорошая». Агроном говорил, как обычно, по-русски и только изредка допускал слово или два на языке местного населения — то есть украинцев — когда было ясно, что ему требуется объяснить что-то еще раз для стариков¹⁶.

Слідуючи за своїм українським джерелом, Ділон вважає, що ідеться про «труднощі перекладу» між російською та українською національними культурами. Але не все так просто. З одного боку, зрозуміло, що мову агронома не розуміли тільки «старики». З другого боку, про яку саме мову ідеться: про російську (тобто не-українську) мову чи про наукову мову? Іншими словами, чи не є межа між елітарною культурою модерного суспільства (фактично інтернаціональною) і культурою селянською настільки ж вагомою, як і межа між «російською» і «українською» культурами? Найімовірніше описувану бесіду проводив лихівський дільничний агроном Платон Малютін, який щойно закінчив сільськогосподарське училище і приїхав до Лихівки лише кілька місяців тому. Це пояснює і «недостаток простоти» у його виступі, і книжність мови, а той факт, що Малютін працював у Лихівці принаймні до 1915 року, свідчить про те, що він цілком комфортно почував себе серед українського населення села, яке могло легко вигнати його у будь-який момент¹⁷. Не піддаючи сумнівам важливість «українськості» у демаркації кордону між спільнотою своїх і чужими, хочу звернути увагу на те, що не менш важливу роль у розвитку мереж горизонтальної солідарності на селі початку ХХ століття відігравали економічні, класові, регіональні інтереси. У цьому зв'язку показовою є історія протистояння «південноросійської» селянської кооперації (об'єднання кооперативних структур українських земель з «російськими» кооперативами Ставрополя, Ростова-на-Дону, Кубані) та промосковських кооперативних

16 *Dillon A. The Rural Cooperative Movement and Problems of Modernizing in Tsarist and Post-Tsarist Southern Ukraine (New Russia), 1871–1920. Ph.D. diss., Harvard University, 2003. P. 404. Цитую за англійським перекладом з українського оригіналу: Дніпрові хвилі. 1911. № 16–17. С. 238.*

17 *Див.: Местный агрономический персонал, состоявший на правительственной и общественной службе 1 января 1915 г. Справочник / Ред. М. М. Глухов, В. В. Зарецкий, В. Н. Штейн. Петроград, 1915. С. 109.*

об'єднань, описана тим самим Ділоном¹⁸. Це історія сепаратизму всередині імперської «кооперативної нації» (яка претендувала на політичну владу і фактично здобула її, особливо у незалежній Україні), але було б помилкою описувати її у конвенційних категоріях бінарного українсько-російського (чи українсько-руського) протистояння. Українська (російська, єврейська тощо) нація може формуватися на основі різних принципів спільності, і було б односторонньою зосередитися винятково на етнокультурному компоненті.

Збереглися цілком автентичні (майже не редаговані) замітки кількох сотень російських селян, відправлених на початку 1910-х років на тривалі стажування до «слов'янських» селянських господарств Центральної Європи (Богемії, Моравії, Хорватії тощо) напівофіційним філантропічним товариством «Русское зерно». Сотні листів «практикантів» з Центральної Росії, Новоросії і Білорусі змальовують картину культурного шоку: російські селяни не впізнали собі подібних у «селянській нації» Чехії. Десятки листів різними словами передають те саме відчуття: як писав Архип Резниченко з Олександрійського повіту (нині Кіровоградська обл.), ще в поїзді він узяв чеських селян за купців: «Не хотелось мне верить своим глазам, чтобы простой крестьянин ходил в такой одежде, в какой у нас, в России, [ходит] самая высшая интеллигенция». Він був вражений довгянутим ландшафтом, чистотою чеського села, його заможністю та інтенсивністю виробництва:

Это меня более и удивляет, что земли имеют гораздо меньше, чем мы, почва очень плохая, а живут гораздо лучше нашего. Не думайте... что наши крестьяне беднее чехов, никогда, наши крестьяне богаче их именно землей, но не умеют обладать своим богатством... А потому наши русские крестьяне еще много потребуют ученья, чтобы стать на ту точку, на которой стоят наши собратники чехи¹⁹.

Під впливом наочного прикладу чеської «селянської нації» російські землероби відчували свою неповноцінність — як «селян» і як «нації»:

Пришлите мне побольше русских газет. Нам не то скучно, не то боязно, не зная, что на Руси теперь творится и делается²⁰.

И действительно, они [чехи] знают о России, пожалуй, больше иных русских²¹.

18 Dillon A. Op. cit. P. 457–458.

19 Российский Государственный Исторический Архив (РГИА). Ф. 403. Оп. 2. Д. 252. Письма практикантов из Моравии, Дании и Прибалтийского края. Л. 66–70.

20 Сергей Хазреев, крестьянин Новгородской губернии, 26 лет // *Письма крестьян*. Санкт-Петербург, 1911. С. 48.

21 Стефан Зенченко, крестьянин Витебской губернии, 28 лет // *Там само*. С. 107.

В Моравии каждый читает газеты, знает, что творится у него на родине и в других странах, особенно про Россию им все известно лучше, чем нашим крестьянам. У нас один мрак и невежество²².

И ведя дружескую беседу с этими людьми становится обидно за инертность и слишком невнимательное отношение самого русского человека к своей родине. ...В чешских школах еще особенно настаивают утвердить национальный и патриотический дух. Чех с детства и до конца своей жизни любит свою родину и предан ей до самозабвения²³.

Интересно заглянуть немножко в прошлое Моравии... Пахали сохами, боронили деревянными бородами... было то, что у нас — еще хуже. Но вот немцы стали оказывать давление на чехов и начали стараться их онемечить. ...Спасло Моравию и Чехию национальное славянское чувство...²⁴.

[В России] нет любви к свободному, независимому труду, нет той привязанности к родному пепелищу, которая так высоко развита у заграничного крестьянина...²⁵.

Якщо подивитись на чеське (і російське) село початку ХХ століття очима російських селян, виникає враження, що російські «селяни» відчували культурну, соціальну і навіть класову дистанцію до своїх чеських братів, що відчутно переважає над мовною і конфесійною (вони охоче відвідували тамтешні храми і швидко засвоювали мову). Під їхнім пером чеські землероби і справді виглядають представниками «селянської нації» — але ця «нація» не має нічого специфічно «селянського», вона органічно поширюється на міські верстви і сільський середній клас. З другого боку, проблематизується «селянськість» самих практикантів з Росії, які починають розуміти, що факт народження в селі ще не перетворює їх на «справжніх селян». Водночас вони починають роздумувати про свою включеність до «нації», яка за умов закордонної подорожі осмислюється у політичних категоріях (білорус, який цитує автентичну мову односельців, у цьому контексті ідентифікує себе з «руськими мужиками» і з Росією, хоч підкреслює, що його батьківщина — це саме Білорусь)²⁶. Як уже зазначалося вище, подальший розвиток відчуття національної належності спирався на фактори економічної раціональності і солідарності, регіональної близькості і етнокультурної єдності. За спостереженнями та самовідчуттям російських практикантів, модернізація не тільки не передбачала «розселянування», але, навпаки,

- 22 Никита Марусич, крестьянин Херсонской губернии, 32 года // *Письма крестьян*. Сб. 2. Т. 1. Санкт-Петербург, 1914. С. 144.
- 23 Иван Старицкий, воспитанник Санкт-Петербургской земской учительской школы, 18 лет // *Письма крестьян*. Санкт-Петербург: Русское зерно, 1911. С. 114, 118.
- 24 Василий Степанов, крестьянин Псковской губернии, 21 год // *Там само*. С. 81.
- 25 Сергей Хазреев. *Там само*. С. 48.
- 26 Стефан Зенченко. *Там само*. С. 91, 103.

полягала у творенні «справжнього селянства» і розвитку на його основі вищих форм національної солідарності.

Історія ХХ століття у нашому регіоні, безумовно, пов'язана з радикальною «деселянизацією», як би ми не розуміли слово «селянство»: хранителями споконвічної традиції чи раціональними землеробами, представниками модерного *Ното есопотісис*. Але землероби — «колгоспники», «трудівники села», «фермери» — нікуди не щезли, і ніхто не заважає суспільствознавцям й історикам послуговуватися категорією «селянство» для опису їхнього життєвого досвіду, соціальних практик, економічного статусу, зокрема як соціальної основи певної національної спільності. Звісно, за умови, що дослідники попередньо чітко обумовлять, що вони розуміють під цими термінами як аналітичними категоріями.

Переклав з російської **Андрій ПОРТНОВ**

Illya GERASIMOV

Rusticus natio?

The author argues that while it is extremely difficult to define the concept of "Russian peasant" or "Ukrainian peasant," it is very convenient to study the attempts of political activists or intellectuals to form these communities. In Gerasimov's view, a peasant may unconditionally be a member of a nation, but the question of whether the peasantry can serve as the foundation of a nation is much more problematic. Instead of fitting the "peasantry" inside the framework of the bourgeois public sphere or a "civic society," the author calls for research into how peasants interact with each other without the aid of newspapers, political parties, or complex discursive constructions.